

KLASİK TÜRK EDEBİYATI METİNLERİNDE “GÖZGÜ” KELİMESİNİN KULLANIMINA DAİR

İbrahim SONA¹

Özet

Klasik Türk edebiyatı, Türkçe, Arapça ve Farsça kelime zenginliğiyle karşımıza çıkan bir edebiyat geleneğidir. Bu geleneğin uzun süreli olması, birçok kelimenin kullanılmasına veya kullanımdan düşmesine sahne olmuştur. Ancak hâlâ yüzyıl sözlükleri hazırlanmadığı için bu durum, bu edebiyat geleneğinde takip edilememektedir. Hangi sözcüğün hangi yüzyılda hangi anlamda kullanıldığı hâlâ belirsizdir. Yüzyıl sözlüklerinin veya metin sözlüklerinin ilk projesi “metinbankası”dır. Bu projeye birçok kelimenin hangi şairin divanında ne şekillerde kullanıldığı görülebilmektedir. Bu bağlamda ikinci proje ise “TEBDİZ”dir. Bu projeye Türk edebiyatının bağlamı dizini hazırlanmaya başlanılmış, böylelikle kelimelerin sözlüklerde yer almayan anlamlarının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bu projelere başka bir bakış açısı, gözgü kelimesinde denenmeye çalışılacaktır. Gözgü yani ayna'nın klasik Türk edebiyatı metinlerinde ne zaman kullanıldığı, hangi yüzyıllarda hangi Türk coğrafyalarında kullanımdan kalktığı gösterilmeye çalışılacaktır. Klasik edebiyat metinlerinde yer alan bu kelimenin içerik olarak gönülle birlikte kullanılışı ve niçin bu kelimeyle benzerlik kurulduğu belirli hadisler çerçevesinde tartışılacaktır. Böylelikle bir kelimedenden hareketle bir edebiyat geleneği çizgisinden ne şekilde yer aldığı takip edilecektir. Uzun soluklu bir edebiyat geleneği olan klasik edebiyat şüphesiz ki binlerce kelimeyi barındırmaktadır. Her ne kadar Farsça ve Arapça kelimelerin imlâsında ne gibi değişiklikler olduğu takip edilemese de en azından Türkçe kelimelerde etimolojik sözlükler taranarak bir belirlilik sağlanması gerekliliği görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Gözgü, ayna, klasik Türk edebiyatı, Tebdiz, metinbankası

REGARDING THE USAGE OF WORD “GÖZGÜ” IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE TEXTS

Abstract

Classical Turkish Literature is literature tradition with the richness of Turkish, Arabic, and Persian vocabulary. That this tradition is long termed paved the way for the usage of many words or being discarded from usage. However, as century dictionaries have not been prepared yet, this situation cannot be followed in literature tradition. It is still vague which word was used in which century for which purpose. “metinbankası” is the first project for century dictionaries or text dictionaries. With this project, it became possible to figure out how words were used in which poet's divan. The second project in this regard is “TEBDİZ”. With this project index with a context started to be prepared and therefore, it was aimed to reveal the meanings of words which were not mentioned in texts. Another perspective to these projects will be tried on the word “gözü”. It will be tried to be shown when the word “gözü” in other words mirror was used in Classical Turkish Literature texts and in which centuries and which Turkish geographies it was discarded from usage. Existing in Classical Turkish Literature texts, the usage of this word with heart and why it was resembled to this word will be discussed within the framework of some hadiths. Therefore, with reference to a word, it will be followed how it took place in a tradition of a literature line. Classical Literature, which is a long termed literature tradition, definitely includes thousands of words. Although it cannot be followed what kinds of changes have been in the spelling of Arabic and Persian words and written in accordance with its original, a necessity to provide certainty by scanning etymological dictionaries for Turkish words will be seen.

Key Words: Gözü, mirror, Classical Turkish Literature, Tebdiz, metinbankası.

¹ Yrd. Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, isona@yildiz.edu.tr

Köklü geçmişle her dönemi ayrı öneme sahip olan Türkçe, tarih boyunca değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Din değişimi ya da İslamiyet'in kabulü, hem toplumsal yaşamda hem de dilde büyük değişikliklere sebep olmuştur. Bu durum, Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçede kullanılmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle Osmanlı Türkçesinde bu etkilenme bariz bir şekilde hissedilmiştir. Osmanlı Türkçesinde hangi kelimeler hangi yüzyılda kullanılmıştır veya kullanımdan düşmüştür, Türkçe kelimeler ne gibi değişimler geçirmiştir gibi sorular cevaplanmayı beklemektedir.

Türkçe kelimelerin yazılışlarında ne gibi değişiklikler olduğu 13., 14. ve kısmen 15. yüzyılda takip edilebilmektedir. Harekenin kullanımdan düştüğü 15. ve 19. yüzyıllarda bu değişim izlenememektedir. Yüzyıl sözlükleri hazırlanmadığı için² hangi Arapça ve Farsça kelimenin ne zaman Türkçede kullanıldığına dair bilgi bulmak da mümkün görünmemektedir. Birçok sözlük, Osmanlı Türkçesi sözlüğü veya Osmanlıca Lügat adını taşıdığı halde Arapça ve Farsça haricindeki kelimelere yer verilmemektedir.

Osmanlı Türkçesinde vazgeçilmez kaynak Redhouse'un³ sözlüğüdür. Bunun yanında Arapça kelimelerde *Kamus*⁴; Farsça kelimelerde Muin⁵ veya Steingass⁶; Türkçe kelimelerde de *Türk Lügati*⁷ ve *Tarama Sözlüğü* başvuru kaynaklarıdır.

Osmanlı Türkçesinin veya daha genel ifadeyle klasik Türk edebiyatının kelime dünyası, çeşitli projelerle ortaya konulabilecektir. Bu açıdan önemli bir adım Metin Bankası'dır.⁸ İkinci proje ise Türk Edebiyatı Bağlı Dizin'idir.⁹ Bu çalışmada Metin Bankası, Kültür Bakanlığı e-kitap, TEBDİZ verileri çerçevesinde ayna anlamındaki Türkçe *gözü* incelenecek; bu tarz projelerin katkıları, sonuç bölümünde verilecektir.

Çağatay Türkçesinde küzü¹⁰ (Kaçalın: 2011, 973.), Azeri Türkçesinde güzü (Altaylı: 1994, 596), batı Türkçesinde gözü (Dilçin: 1983, 101) Türkçedeki arkaik kelimelerden biridir. *Divanü Lügati't-Türk'te közñü*¹¹ (Dankoff ve Kelly: 1984, 344)¹², *Kutadgu Bilig'de küzüñü*¹³ (Arat: 1979, 305) şeklinde yer almaktadır. *Kutadgu*

² Yüzyıllara göre Osmanlı Türkçesi sözlüğü yayınlanma düşüncesi çerçevesinde zikredilmesi gereken eser Mertol Tulum'un *17. yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* eseridir. Meninski'nin *Thesaurus'u* incelenerek hazırlanan bu eser, yüzyıl sözlüklerinin hazırlanması gerekliliğini göstermektedir. Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yay. 2011.

³ James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yay. 2006.

⁴ Mütercim Âsim Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (Haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), 6 Cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Baş. Yay. 2013.

⁵ Muhammed Muin, *Ferheng-i Fârisi*, 6 Cilt. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1391.

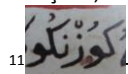
⁶ F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yay. 2005.

⁷ Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati, Türk Dillerinin İstikakı ve Edebî Lügati*, 2 Cilt, İstanbul: Maarif Vekâleti Devlet Matbaası, 1928; 3. Cildi 1943, 4. Cildi 1945 yılında TDK tarafından yayınlanmış olup toplam dört cilttir.

⁸ A. Atilla Şentürk, bu projenin ayrıntılarını, genç yaşta aramızdan ayrılan Yücel Dağlı için hazırlanan kitapta paylaşmıştır. Ahmet Atilla Şentürk, "Metinbankası projesi ve eski Türk edebiyatı metinlerini yeniden okuma ve yorumlamaya dair düşünceler" *Yücel Dağlı Anısına*, "geldi Yücel, gitti Yücel. bir nefes gibi..." İstanbul: Turkuaz Yay. 2011, s. 523-555.

⁹ Prof. Dr. İsmail Hakkı Aksoyak danışmanlığında Baki Divanının bağlı sözlüğünü hazırlayan Furkan Öztürk'ün 2007 yılında tamamladığı Bâkî Dîvânı Sözlüğü ve Özer Şenödeyici'nin kitaplaştırdığı doktora tezi Nâ'ili Divanı Sözlüğü çalışmaları, ilk örneklerdir. Bu iki çalışmadan hareketle oluşturulan TEBDİZ projesi şu an itibarıyla 7 milyon veriyi barındırmaktadır.

¹⁰ Kaçalın, ilk hecenin "ö" ile olması gerektiği bilgisini vermektedir.

¹¹ Tıpkıbasım'ın tamamı için bkz. Mahmud Bin El-Hüseyn Bin Muhammed Kaşgarî, *Kitâbu Dîvânı Lügati't-Türk*, (Haz. Şaban Kurt), İstanbul: KTB Yay. 2008, s.501.

¹² Bu kelime TDK'nın hazırladığı dizinde közüñü, közüñü şekillerinde yer almaktadır (TDK: 1972, 74).

Bilig dizininde kelime küzüngü; metinde ise küzn̄gü biçimindedir. Bu iki eserde de yazılış aynı, okunuşlar farklıdır. Bu belirsizlik, etimolojisi hakkında da benzer şekildedir.

Doerfer, etimolojik sözlüğündeki küzgü maddesinde küzkü, közüñü, köznü, gözgü, şekillerini verdikten sonra kelimenin etimolojisinin zor olduğunu, kaybolmuş bir dilden (Ruanruan gibi) ödünçleme olabileceğini belirtmiştir (C.III: 1967, 637-9). Gerard Clauson ise sözcüğün köznü (g-) ve isim olduğunu, köznü- fiilinden geldiğini, Kırgızcada küzgü, Özbekçede küzgu, Kumukçada güzgü, Azericede küzgü (g), Türkmencede gözgi, XVI. yüzyıl Osmanlıcada ise gözgü, gözügi, gözüğü, ve gözüñü olarak yer aldığını dile getirmiştir (1972, 761). Andreas Tietze; güzgü, gözgü, küzgü, küzkü hallerini verdiği kelimenin sadece Azeri Türkçesinde güzgü şeklinde olduğuna değinmiş, başka bir bilgi vermemiştir (2009, 219). *Codex Cumanicus*'ta ise sadece küzgü şekli verilmiştir (Argunşah ve Güner: 2015, 522).

Küzgü, közgü, köznü, gözgü, gözgi veya göznü olarak okunan kelimenin, ilk ünsüzünün k - g; ilk ünlüsünün ö - ü; n̄g olarak yazılan üçüncü ünsüzünün ñ - g; son ünlüsünün ü - i olması yazılış veya okunuşla ilgili problemlerdir. Baştaki k-g değişimi doğal bir durumdur. Doğu Türkçesi k'yi, Batı Türkçesi ise g'yi tercih eder. İlk ünlünün ö ile olması gerekli gibidir. *Divanü Lügatî't-Türk*'te bu kelimenin yazılışında n̄g olması, aslında Çağatay'da n̄g şeklinde Batı Türkçesi'nde sağır kef "ك" ile muhafaza edilmektedir. Bu durum gözgü'nün Clauson'un okuduğu haliyle göznü olabileceğini gösterir. Veznin önemli bir gösterge olduğu batı Türkçesi edebi metinlerinde kelime, gözgü şeklinde yazılmış; gözünü, gözünü veya gözügi'ye rastlanmamıştır. Bu kelime, açık bir şekilde gözgü ya da göznü şeklinde okunmalıdır.

Kelimenin etimolojisinde de görüş ayrılıkları söz konusudur. Clauson, körün- fiiline gü eki getirildiğini; Gülensoy göz+gü şeklinde oluştuğunu (2011: 391) söylerken; Yıldırım ve Çiftci de kö- fiilinden önce köz, bundan sonra da gü eklendiğini dile getirirler (2012: 1238).

Türkçe gözgü, Farsça âyine, Arapça mir'at, Osmanlı Türkçesinde aynı anlamdaki kelimelerdir. Metinbankası, Kültür Bakanlığı e-kitap, TEBDİZ'e göre gözgü, Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'sinde 42, Ali Şir Nevâyi'nin *Garâibü's-Sigâr*'ında 34 defa kullanılır.

Gözü Kullanımı¹⁴

Eser Adı	Müellif	Hazırlayan	Sayı ¹⁵	Yüzyıl ¹⁶	Şiir - sayfa	Yazılış ¹⁷
----------	---------	------------	--------------------	----------------------	--------------	-----------------------

¹³ Kutadgu Bilig'de 5618 ve 5619. beyitte şu şekliyle kullanılır:

5618	Köngül kim kebütse anı küzn̄gü tut	Gönülün tamamen inandığı kimseyi kendine ayna edin
	Özüñg körge sen tip anı utru tut	Kendini görebilmek için onu daima karşında bulundur
5619	Bagırsak kişi özke küzn̄gü bolur	İçten bağlı olan kimse insana ayna olur
	Anğar baksa kılkyanğnı tüzgü bolur	İnsan ona bakarak tabiat ve tavrını düzeltebilir (Arat:2003,402).

Kutadgu Bilig'teki yazılışın *Divânü Lügatî't-Türk*'ten hiçbir farkı yoktur: Bkz. (TDK: 1943,335).

¹⁴ Gözü, bu tabloda olmayan birçok eserde geçmektedir. Bu tablo, okuyuculara fikir vermesi açısından hazırlanmıştır.

¹⁵ Eserde gözüğünün kaç defa geçtiğini belirten rakamdır.

¹⁶ Yüzyıllar A. Atilla Şentürk'ün *Eski Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserine göre verilmiştir.

¹⁷ Buradaki kelime yazılışları, çalışmanın tıpkıbasımı verildiyse çalışmadan, verilmediyse muhtelif yazmalardan alınmıştır.

1	<i>Divan</i>	Yunus Emre	Mustafa Tatçı	3	XIII.yy.		
2	<i>Mecmûatü'n-Nezâir</i>	Nazire-i Dehhâni	Mustafa Canpolat	1	XIII.yy.	G.40/3 s.54	
3	<i>Mecmûatü'n-Nezâir</i>	Nazire-i Ömer	Mustafa Canpolat	1	-	G.74/4, s.73	
4	<i>Mecmûatü'n-Nezâir</i>	Nazire-i Hakîm Oğlu	Mustafa Canpolat	1	-	G.375/1 s.237	
5	<i>Yûsuf u Züleyhâ</i>	Şeyyad Hamza	İbrahim Taş	2	XIV.yy.		
6	<i>Divan</i>	Kadı Burhaneddin	Muharrem Ergin	1	XIV.yy.	G.1147/3 s.446	
7	<i>Divan</i>	Nesîmi	Hüseyin Ayan	8	XIV.yy.		
8	<i>Divan</i>	Ahmedi	Yaşar Akdoğan	6	XIV.yy.		
9	<i>Garîb-nâme</i>	Âşık Paşa	Kemal Yavuz	42	XIV.yy.		
10	<i>İskender-nâme</i>	Ahmedi	İsmail Ünver	5	XIV.yy.		
11	<i>Mesnevî</i>	İslâmi	Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, İ. Hakkı Aksoyak	4	XIV.yy.		
12	<i>Menâkıbu'l-Kudsiyye</i>	Elvan Çelebi	Mertol Tulum	1	XIV.yy.	765, s.357	
13	<i>Kısâsü'l-Enbiyâ</i>	Rabguzi	Aysu Ata	7	XIV.yy.		
14	<i>Divan</i>	Alî ¹⁸	Fatih Sona	1	XIV.yy.s XV.yy.b.	G.79/5, s.89	
15	<i>Divan</i>	Lutfi	Günay Karaağaç	9			
16	<i>Garâibü's-Sıgar</i>	Nevâyi	Günay Kut	34	XV.yy.		

¹⁸Alî, 14. yüzyılın sonlarında 15. yüzyılın başında yaşamış bir şairdir. Fatih Sona, "İlk Dönem Şairlerinden Alî ve Divanı", *Journal of Turkish Studies Walter Andrews Armağanı*, Harvard: Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 2011, s.145-162.

17	<i>Divan</i>	Ahmed-i Dâi	Mehmet Özmen	2	XV.yy.		
18	<i>Divan</i>	Şeyhi	Mustafa İsen, Cemâl Kurnaz	1	XV.yy.	G.73/2, s.169	
19	<i>Divan</i>	Şeyhi	Halit Biltekin	1	XV.yy.	G.2/2, s. 107	
20	<i>Divan</i>	Necâti Bey	Ali Nihat Tarlan	1	XV.yy.	G.540/1, s.480	
21	<i>Divan</i>	Akkoyunlu Emir Hidâyet ¹⁹	İbrahim Sona	1	XV.yy.	G.48/3, s.83	
22	<i>Divan</i>	Cem Sultan	İ. Halil Ersoylu	1	XV.yy.	K.4/22, s. 8.	
23	<i>Muhammediye</i>	Yazıcıoğlu Mehmed	Âmil Çelebioğlu	3	XV.yy.		
24	<i>Divan</i>	Babür	Bilal Yücel	6	XVI.yy.		
25	<i>Divan</i>	Amri	Mehmed Çavuşoğlu	1	XVI.yy.	2,III/3, s.22	
26	<i>Mecma'u'n- Nezâ'ir</i>	Nazire-i Kemalpaşazade	M. Fatih Köksal	1	XVI.yy.	G.279/1 s.242	
27	<i>Mecma'u'n- Nezâ'ir</i>	Nazire-i Kemalpaşazade	M. Fatih Köksal	1	XVI.yy.	G.863/3 s.550	
28	<i>Mecma'u'n- Nezâ'ir</i>	Nazire-i Fehmi-i Saruhâni	M. Fatih Köksal	1	XVI.yy.	G.292/9 s.250	
29	<i>Divan</i>	Üsküplü İshak Çelebi	Mehmed Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri	1	XVI.yy.	G.176/2, s. 232	
30	<i>Divan</i>	Emrî	M. A. Yekta Saraç	1	XVI.yy.	G.456/1,	

¹⁹ XV. yüzyılda Akkoyunlular zamanında yaşayan Hidayet, hem devlet adamı hem de şairdir. İbrahim Sona, *Emir Efsahuddin Hidayetullah Begand His Divan*, Harvard: Sources of Oriental Languages and Literatures, 2008.

						s.246	
31	<i>Divan</i>	Edirneli Nazmi	Sibel Üst	8	XVI.yy.		
32	<i>Divan</i>	Kütahyalı Rahîmi ²⁰	Ahmet Mermer	7	XVI.yy.		
33	<i>Divan</i>	Münîri ²¹	Ersen Ersoy	1	XV.yy.s XVI.yy.b		
34	<i>Divan</i>	Gelibolulu Sun'î ²²	Halil İbrahim Yakar	4	XVI.yy.		
35	<i>Divan</i>	Fuzûli	Kenan Akyüz vd.	8	XVI.yy.		
36	<i>Leylâ ve Mecnûn</i>	Fuzûli	Muhammed Nur Doğan	7	XVI.yy.		
37	<i>Divan</i>	Nigârî ²³	Azmi Bilgin	2	XIX.yy.		

Yukarıdaki bilgilere göre gözü, Osmanlı sahasında 13. ve 16. yüzyılda kullanılmış, 17. yüzyıl ve sonrasında kullanımdan kalkmıştır. Azericede 19. yüzyıl şairi Nigârî'de ve modern sözlüklerde yer alması kelimenin unutulmadığını gösterir. Çağataycada Lutfi ve Nevâyî'deki kullanım fazlalığının yanında Özbekçe ve yeni Uygurca'da aynanın değiştirilmiş şekli eynek yaşamaktadır. Farsça âyine, Türkçede ayna'ya dönüşmüş ve gözü'yü unutturmuş demek mümkündür.

Gözü, iki şekilde yazılmaktadır: كوزكو ve كوزكو. Gözügi, gözüğü, ve gözüñü'ye okunuş itibarıyla de rastlanmaz. Klasik Türk edebiyatı metinlerine göre bu kelime közü, gözüğ'dür. İkinci g'nin nazal okunabilme ihtimali üçüncü bir okuma şekli olan gözüñü'yü düşündürmektedir.

Edebî eserlerde Gözü:

Klasik Türk edebiyatında ayna, mir'at veya gözü; *Ayna Kitabı*²⁴ ve *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*²⁵'ndeki "Ayna" maddesinde etraflıca ele alınmıştır. Bu bölümde gözüyle ilgili önemli noktalar belirtilecektir.

Klasik Türk edebiyatında gözü'nün yazılış ve telaffuz benzerliği sebebiyle gönülle ilgisi dikkat çekmektedir. Gönül-gözü ilişkisi, mümin müminin aynasıdır²⁶ hadisiyle açıklanmakta bunun yanında insanların tecellinin

²⁰ Hayatı hakkında bilgiler az olan Rahîmi Kütahyalıdır ve XVI. yüzyılın sonu ile XVII. Yüzyılın başında yaşamıştır. Bkz. Ahmet Mermer, *Kütahyalı Rahîmi ve Dîvânı*, İstanbul: Sahafılar Kitap Sarayı, 2004.

²¹ II. Bayezid Dönemi şairlerinden olan Münîri, 16. Yüzyılın başında vefat etmiştir. Bkz. Ersen Ersoy, *II. Bâyezid Devri Şâirlerinden Münîri, Hayatı, Eserleri, Divanı*, Kültür Bak. e-kitap:

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10631,muniripdf.pdf?0>

²² Asıl adı Mehmed olan Sun'î Geliboluludur ve 1534 tarihinde vefat etmiştir. Halil İbrahim Yakar, *Gelibolulu Sun'î Divanı*, Kültür Bak. e-kitap: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10612,gelibolulupdf.pdf?0>

²³ 19. yüzyıl tasavvufi edebiyatın temsilcilerinden olan Nigârî'nin asıl adı Seyyid Hamza Karabagi'dir. Azerbaycan asıllı şâirin kabri Amasya'dadır. Azmi Bilgin, *Mîr Hamza Nigârî, Dîvân-ı Seyyid Nigârî*, İstanbul: Kule Yay. 2003.

²⁴ Yusuf Çetindağ, *Ayna Kitabı*, 2. Bs. İstanbul: Kitabevi Yay. 2011.

²⁵ A. Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*, İstanbul: OSEDAM Yay. 2016, s. 484-493.

yansıması olarak görülmesine atıfta bulunmaktadır. Kişinin kendisini gösteren bu alet, gönül gözgüsü, can gözgüsü, yüzünün gözgüsü olarak ele alınır. Dikkat çekici bir durum ise gözğünün papağan ve şekerle beraber kullanılmamasıdır. Papağanları konuşturmak için ayna tutulması ve şeker verilmesi klasik edebiyatta önemli bir motiftir.²⁷ Gözğünün bu şekilde kullanılmaması, "âyine-tûtî-şeker" in Farsçadan Türkçeye klasik edebiyat yoluyla geçtiğini gösterir niteliktedir.

Özellikle ilk dönem şairlerinde "mümin müminin aynasıdır" hadisi çerçevesinde gözü, kişinin karşısındakine baktığında kendini görmesi üzerinedir. Yunus'un gözğüye yaklaşımı bu doğrultudadır.

Dost sûreti gözü durur bakan kendi yüzün görür

Gelsün o kendüsüz gelen ben râzumı ana direm *Yunus Divanı* 209/7 s.292.

Şâirin, aynaya bakanın aynadan kendi aksini göreceğini söylemesi, müminin mümine ayna olmasıdır. Kendüsüz gelenle, kendini bırakmış, ene'yi terk etmiş kişi kast edilmektedir. Sırlar, bencilliği bırakan, insanların eksiklerini görmeyen kişiye anlatılacaktır.

Benzer bir kullanım da Ahmedi'de yer alır.

Ahvel göre nazîrünü itse sana nazar

Sen bulasın misâlünü gözüde f'îl-mesel *Ahmedi Divanı* 54/20 s.135

Ahmedi, şaşı olan kişinin nazar ettiğinde karşısındakini kendisi gibi göreceğini, kişinin kendisini aynada aynıyla bulabileceğini bildirir. Ahvel'in karşısındakini şaşı olarak görmesi kişilerin birbirlerinin aynası olmasındandır.

Âşık Paşa *Garibnâme*'sinde gözüyü²⁸ çok fazla kullanan şairlerdendir.

Dileği oldı kim ol hayy u Bekâ

Karşu bir gözü duta her dem baka

Pes getürdi ol 'ademden 'âlemi

Hem kopardı 'âlem içre Âdem'i

Gözü kıldı bunları kendüzine

Saykal urdı dutdı karşı yüzine

El-mü'minü mir'âtü'l-mü'mini vallâhu'l-mü'minü

Bunlaruñ üzre bırakdı 'aksini

'Aksine kıldı havâle 'ışkını *Garîb-nâme* 6316-8, s.135

²⁶ المومن مرات مومن Ebu Dâvud Edeb, 49.

²⁷ Bu motifin ilk örneklerine Necati Bey ve Tacizade Cafer Çelebi divanlarında birer örnekte rastlanmıştır. Tacizade Cafer Çelebi'nin K.30/11; Necati Bey'in G.512/8'e bakılabilir. İlk örneklerin 15. yüzyılda olması dikkat çekicidir.

²⁸ Ayna, insan-ı kâmilin kalbi. Allah'ın zât, sıfat- isim ve fiillerine mazhar ve tecelligâh olması itibarıyla umumi manada insana, özel manada kâmil insana (âyine, mir'at) ve (mir'at-ı Hak, âyine-i Rahman) denir. (Uludağ: 1999, 72-3).

Şair, Allah'ın bakmak için bir ayna istediğinde insanı yarattığını, onları kendine ayna kıldığını, cilalamak için aynanın yüzüne saykal vurduğunu belirtir. Allah'ın kendisini görebilmek için âlemi bir ayna yapması, âlemin ve daha özde insanın bir ayna olması açısından önemlidir.²⁹ Yine Âşık Paşa, gözüğü şu şekilde ifade eder:

Her ki sevdi Tangrının dostlarını
Bî-gümân ol göriser dîdârını
Dôstların görmek anı görmek durur
Dôstların irmek ana irmek durur
Şuna benzer kim bakarlar gözüğüye
Kendüye bakmak olur ol kendüye
Gerçi kim göz bakduğı ol gözüğdür
İlla anda gördüğü yüz kendüdür
Gözüğsüz kendü yüzün görmez bu göz
Kendü yüzünden haber virmez bu göz
Gözlere pes yüzi gözüğü gösterür
Ol gümândan gönli gözüğü kurtarur
İmdi gel bir göz bırak bu ma'niye
Gözüğü kimdür evliyâ vü enbiyâ
Saykal urdı bunların gönline Hak
Hak yüzün görmek dilersen anda bak
Her kim anda bakdı gördi dost yüzün
Dost yüzünden ırmadı ayruk gözin
Gözüğü Hakk'un velî gönli durur
Dostlara dost yüzini ol gösterür

Kulûbü'l-evliyâi mir'âtullâhi *Garîb-nâme* 8936-8945, s.635-6

Âşık Paşa, Allah dostlarını görmeyen Allah'ı görmek anlamına geldiğini, gözüğ'nün evliya ve enbiya olduğunu belirterek, gözüğ olmadan gözün kendinden bile haber veremediğini dile getirir. Gözüğü, nasıl kâmil insanın kalbi ise, kâmil insan olan peygamber ve velilere bakmak da Allah'ı görmek gibidir.

Tasavvufi olarak yorumlanabilecek beyitlerde Allah'ın sevdiği birer aynadır ve onlara bakmakla Allah'ın zatını görmek mümkündür. Ümmî Sinan, Hz. Muhammed'e bakmakla Allah'ın zatının görülebileceğini dile getirir.

²⁹ Bu hadis'in klasik edebiyattaki değerlendirmesi için Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunları ve Mefhumları*, 4. Basım, İstanbul: Enderun Yay. 1984, s.20-23.

Gözünden gördiler anun münezzehe zâtını

Gör Muhammed Mustafâyı 'ayn-ı zâtullâha bak

Ümmî Sinan Divanı 84/4 s.131

Hız Muhammed beyitte bir gözü olarak ifade edilmiş ve onun yüzüne bakmak Allah'ın zatına bakmak olarak görülmüştür.

Kalp, can, gözü ilişkisi, bu anlam katmanının diğer bir yönüdür. Genel itibarıyla bu iki kavram birlikte değerlendirilmektedir. Gönül ile gözü ilişkisi, Bursevî'den Ömür Ceylan'ın alıntılıdığı bilgiyle netlik kazanır:

El-hâsıl gönülde iki göz vardır ki biri dünyaya ve biri dahi ukbâya açılır. Kaçan dil bu ikisinden a'mâ olup kevnâyne lemhası kalmasa ana vech-i ma'nâ mütecellî ve âlem-i hakikat münkeşif olup dîde sırâ ارنا الاشيا كما هي mücebince rüyet-i hakîkiyye hâsıl olur (Ceylan 2000: 229).

Gönlün iki gözlü olması aynayı çağırır. Aynanın da çok çeşitli şekilleri olmakla birlikte genel itibarıyla çift yönlüdür. Çetindağ'ın Zehra Toska'dan naklen aktardığı bilgi bu noktada önemlidir:

Topkapı Sarayı Müzesi 1791 envanter numaralı çelik aynanın arka yüzünde görebiliriz: Burada son derece güzel olarak nakşedilmiş ejderha ve simurg motifleriyle karşılaşılır. Birbiriyle mücadele eden bu iki efsanevi yaratık elbette ki sadece süs unsuru olarak nakşedilmemiştir. Simurg bizi Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserine götürür. Bu aynada resmedilen simurg, bu vadilerden geçmeyi başarmış olan yol erinin gönlünü, alt ettiği ejderha da nefis-i emmâreyi göstermektedir (Çetindağ 2011: 416).

İnsanoğlunda iki yön olduğu bilinmektedir: Ulvî ve süflî. Bu iki yöne insanı meylettiren kalp ve gönüldür. Öncelikli olarak insan gönlündeki süflî olan her şeyi temizlemelidir. Kalbi kirleten süflî şeyler, aynanın üzerindeki pas'a benzemektedir. Ahmedi bunu şu şekilde ifade eder:

Gidergil benligün jengini benden

Ki gönlüm gözü ola musaffâ

Ahmedi Divanı K4/34, s.12

Benlik pası giderilmelidir, çünkü benlik veya ene'cilik pas gibidir; bunu giderdikten sonra gönül gözü parlayacaktır.

Lâmiî'nin *Ferhadnâme*'sinde âşğın gönlü, gözüye teşbih edilir.

Dil-i âşık hemân gözü gibidür

Yanar oddur egerçi su gibidür

Ferhâd-nâme 7412, s.170

Âşğın gönlü önce gözüye benzetilir, sonra leff ü neşr ile âşğın gönlü-yanan bir ateş; gözü - su arasında ilişki kurulmuştur.

Benzer kelimeleri kullanan klasik edebiyat şairleri, hayal güçlerinin zenginliğiyle orijinal anlamlar yakalarken üslûplarıyla da kalitelerini ortaya koyarlar. Şüphesiz ki Fuzûlî klasik edebiyatımızda akla ilk gelen şairlerdendir. Gözü'yü *Türkçe divanı* ve *Leylâ ve Mecnûn*'unda sıklıkla kullanan şair, kadehin elden ele dolaşmasını ve

aynaların asılmasını³⁰ farklı bir sebebe bağlar. Genelde sevgiliye öykünme olan bu durum, beyitte uğruluk yani hırsızlıkla ilgilidir. Hırsızlık yapanın eli kesilir, gözü de ceza olarak asılmıştır.

Aks-i ruhun ugurladığıçün döne döne

Asıldı gözü şehre elden sürüldü câm *Fuzûli Divanı* G.180/4 s.304

Ayna döne döne parlamaktadır, ancak bu parlaklığını sevgilinin yanağının ona aksetmesi sebebiyle almıştır. Bu nedenle ayna şehirde asılmış, kadeh de elden sürülmüştür.

SONUÇ

Gözü, Türkçede başlangıçtan itibaren kullanılan bir kelimedir. Bütün Türk dillerinde yaşayan gözü'nün etimolojisi ve kökeni net değildir. Klasik Türk edebiyatı yazılı kaynaklarında 13. ve 16. yüzyıllarda kullanılmış, batı Türkçesi metinlerinde 17. yüzyılda kullanımdan kalkmış görünmektedir. Anadolu sözlü kültüründe yaşayan gözü, Azeri Türkçesinde yazılı kültürde de sözlü kültürde de yaşamaktadır. Anlam bakımından genel itibariyle gönül ile ilişkilendirilmiş, özellikle "mümin müminin aynasıdır" hadisi hatırlatılarak kullanılmıştır. Farsça âyine'nin zamanla ayna'ya dönüşmesi ve söyleniş itibariyle rahat oluşu bu kelimenin unutulmasının sebebi olarak görülebilir.

Gözü kelimesinden hareketle metinbankası ve TEBDİZ gibi projelerin klasik edebiyat araştırmalarına neler getireceklerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Yazılı kültürde kelimelerin kullanıldıkları yüzyıllar ortaya çıkarılacaktır.
2. Kullanıldığı yüzyılın yanında birden çok anlamı olan kelimelerin bu anlamlarını hangi yüzyılda kazandığı ortaya çıkacaktır.
3. Sözlüklerde yer almayan birçok kelime artık bilinmezlikten kurtarılacaktır.
4. Sözlüklerdeki anlamı yetersiz olan kullanımlar ortaya çıkarılacak, böylelikle kelimelerin anlamlarına yenileri eklenebilecektir.

KAYNAKÇA

AKDOĞAN, Yaşar. *Ahmedi Divanı*, Kültür Bak.,

e-kitap:<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0>

ALTAYLI, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, 2 Cilt, İstanbul: MEB Yay. 1994.

³⁰ A. Atilla Şentürk, Necâti'nin döne döne gazelini açıklarken bu durumu şöyle özetler: "Eski şiir geleneğinde sevgili tarif edilirken yeryüzünde bulunan her şey ona âşık ve hayran olarak gösterilirdi. Burada da muhtemelen bir aynacı dükkânına asılmış ima edilerek, bunların rüzgârın hafif hareketiyle sürekli dönmeleri hâli; aynaların devamlı çevreye bakılarak "Acaba sevgili ne zaman geçecek?", "Aman onu gözden kaçırmayalım!" dercesine gelene gidene sürekli bakmaları şeklinde yorumlanmıştır. Edebî metinlerden öğrenildiğine göre eskiden aynalar, aynacı dükkânlarında asılarak teşhir edilirdi (Şentürk 2013: 108).

ARAT, Reşid Rahmeti. (2003), *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig*, 8. Baskı, Ankara: TTK Yay.

_____. (1979), *Kutadgu Bilig III indeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

ARGUNŞAH Mustafa, Galip Güner, (2015) *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay.

BİLGİN, Azmi. (2003), *Mîr Hamza Nigâri, Dîvân-ı Seyyid Nigâri*, İstanbul: Kule Yay.

_____, *Ümmî Sinan Divanı*, Kültür Bak. e-kitap:
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10657,immigirismetinpdf.pdf?0>

CEYLAN, Ömür. (2000), *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, 2. Baskı, İstanbul: Kitabevi Yay.

CLAUSON, Gerard. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: The Clerandon Press.

ÇETİNDAG, Yusuf. (2011), *Ayna Kitabı*, 2. Bs. İstanbul: Kitabevi Yay.

DANKOFF, Robert, James Kelley. (1985), *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of the Turkic Dialects*, 3 Volumes, Harvard: Sources of Oriental Languages and Literatures.

DİLÇİN, Cem. (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

DOERFER, Gerhard. (1967) *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 3. Cilt, Weisbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.

ERSOY, Ersen. *II. Bâyezid Devri Şâirlerinden Münîri, Hayatı, Eserleri, Divanı*, Kültür Bak. ekitap:
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10631,muniripdf.pdf?0>

ESİR, Hasan Ali. *Lâmî'i Çelebi Ferhâd ile Şîrîn*, Kültür Bak. e-kitap:
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10697,metinpdf.pdf?0>

GÜLENSOY, Tuncer. (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 Cilt, 2. Baskı, Ankara: TDK Yay.

KAÇALIN Mustafa S. (2011). *Niyâzi, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yay.

KADRİ, Hüseyin Kazım. (1928) *Türk Lugatı, Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lugatı*, 2 Cilt, İstanbul: Maarif Vekâleti Devlet Matbaası.

KUT, Günay. (2003). *Alî Şîr Nevâyî, Garâibü's-Sigar*, Ankara: TDK Yay.

LEVEND, Agah Sırrı. (1984), *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, 4. Basım, İstanbul: Enderun Yay.

Mahmud Bin El-Hüseyn Bin Muhammed Kaşgarî, (2008), *Kitâbu Dîvânı Lügâti't-Türk*, (Haz. Şaban Kurt), İstanbul: KTB Yay.

MERMER, Ahmet. (2004), *Kütahyalı Rahîmi ve Dîvânı*, İstanbul: Sahaflar Kitap Sarayı.

MUÎN, Muhammed (1391) *Ferheng-i Fârisi*, 6 Cilt. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.

Mütercim Âsım Efendi, (2013) *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (Hazl. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), 6 Cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Baş. Yay.

REDHOUSE James W. (2006) *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yay.

SONA, Fatih. (2011), "İlk Dönem Şairlerinden Alî ve Divanı", *Journal of Turkish Studies Walter Andrews Armağanı*, Harvard: Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, s.145-162.

SONA, İbrahim. (2008), *Emir Efsahuddin Hidayetullah Beg and His Divan*, Harvard: Sources of Oriental Languages and Literatures.

STEİNGASS F. (2005) *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yay.

ŞENÖDEYİCİ, Özer. (2015), *Nâ'ili Divanı Sözlüğü*, 2 Cilt, Ankara: Yelkenli Yay.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla. (2011) "Metinbankası projesi ve eski Türk edebiyatı metinlerini yeniden okuma ve yorumlamaya dair düşünceler" *Yücel Dağlı Anısına, "geldi Yücel, gitti Yücel. bir nefes gibi..."*, İstanbul: Turkuaz Yay. s. 523-555.

_____. (2013), *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, 6. Baskı, İstanbul: YKY Yay.

_____. (2016), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*, İstanbul: OSEDAM Yay.

TATÇI, Mustafa. (1997). *Yunus Emre Dîvânı*, 4 Cilt, İstanbul: MEB Yay.

TDK, (1943). *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım III Mısır Nüshası*, İstanbul: TDK Yay.

TDK, (1972). *Divanü Lügati't-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yay.

TİETZE Andreas, (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 2. Cilt, Wien: OAW.

TULUM Mertol, (2011) *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yay.

ULUDAĞ, Süleyman. (1999), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yay.

YAKAR, Halil İbrahim. *Gelibolulu Sun'î Divanı*, Kültür Bak. e-kitap:
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10612,gelibolulupdf.pdf?0>

YAVUZ, Kemal. (2000), *Âşık Paşa Garib-nâme*, 4 Cilt, Ankara: TDK Yay.

YILDIRIM, Talip, Musa Çiftci. (2012), "Dîvânü Lügâti't-Türk'te Yer Alan Alet-Eşya Adları", *Turkish Studies*, Volume 7/2, 2012, s. 1229-1249.

